

GEÇ ANTİKÇAĞ TARTIŞMALARI VE BİR REVİZYON ÖNERİSİ OLARAK
“BİRİNCİ BİN YIL”

*DEBATES ON LATE ANTIQUITY AND THE FIRST MILLENNIUM
AS PROPOSAL FOR REVISION*

TURHAN KAÇAR *

*Tarihin dönemlendirilmesi asla yansız
ve masum bir edim değildir.*

Jacques Le Goff

Öz: Batı Eskiçağ tarih yazımında MS II. yüzyılın sonlarından VIII. yüzyılın sonlarına kadar olan dönem, 1970’lerden bu yana “Geç Antikçağ” olarak adlandırılmış ve bu kavram Akdeniz dünyası tarih yazımının yeni paradigmasına dönüşmüştür. Bu dönem, kurucu babası Peter Brown’un tespitiyle, sadece Batı dünyasını değil, Akdeniz’in doğu kısmını da derinden etkileyen dini ve siyasi olarak köklü değişimlere sahne olmuştur. Söz konusu değişimlerin etki alanları coğrafya kronolojik çerçeveye ve taşıdığı kültürel değerler bakımından tartışma konusu yapılmakta ve dönemin daha doğrusu dönemleştirmenin sınırları kısaltılmakta veya uzatılmaktadır. Bu tartışmalara, Garth Fowden da “Birinci Bin Yıl” önerisiyle katılmaktadır. Bu makalede, özellikle İngilizce Eskiçağ tarih yazıcılığında artık özgün bir alan ve dönem haline gelen “Geç Antikçağ” kavramlaştırmasıyla ilişkilendirerek, Fowden’in eserinde ortaya koyduğu yaklaşımın, ne kadar yeni olduğu ve nasıl bir ideolojik içerik taşıdığı meselesi tartışılmaktadır. Burada, tarih yazımında dönemleştirme meselesinin kökeni, “Geç Antikçağ” paradigmasının gelişimi, küreselleşme ve tarih yazımı arasındaki ilişki, tarih yazımında ortaya çıkan Anglo-Amerikan Hıristiyan ekümenizmin kültürel ideolojisi gibi meseleler ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Geç Antikçağ • Birinci Bin Yıl • Tarih Yazımı ve Küreselleşme

Abstract: Since the 1970’s period between the end of the second and the middle of the eighth centuries has been regarded as Late Antiquity in the western ancient historiography, and this concept evolved into a new paradigm for the history of the Mediterranean. As Peter Brown, the demiurgos or the founder-father of this periodization has indicated, those centuries witnessed a series of significant changes, which not only influenced western, but also had an irreversible impact on the eastern half of the Mediterranean. The boundaries of this period of history or the periodisation is also debated from the perspective of geography, chronology and cultural values. The geographical and chronological coverage of late antiquity have been accordingly either extended or shortened in the debates about its definition. English historian Garth Fowden has participated in the ongoing debates with proposing a new chronology and has offered Late Antiquity as an assimilating European ideology. Therefore this paper attempts to examine both the origins of the term late antiquity, and the proposal made by Professor Fowden by putting a specific emphasis on the relationship between globalisation and historiography, and it also discusses the periodisation of Late Antiquity as a case study for the Anglo-American ideology of Christian ecumenism.

Keywords: Late Antiquity • First Millennium • Historiography and globalisation

* Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul. turhankacar@gmail.com

Giriş

Cambridge Üniversitesi'nde "Sultan Kâbus İbrahimî İnançlar Profesörü" Garth Fowden, 2014 yılında, *Before and After Muhammad: The First Millenium Refocussed* başlıklı, "program niteliğinde" bir kitap yayınladı. Fowden bu kitapta, İlk, Orta ve Yeniçağ olarak belirlenen geçmişin üçlü taksiminin yeniden tasnif edilmesini ve İlkçağ ve Ortaçağ arasına yeni bir dönem eklenmesini önermektedir: "Birinci Bin Yıl". Söz konusu eserinde, bütün "Birinci Bin Yılı" din ve ideoloji tarihi açısından ele alan Garth Fowden, kronolojik çerçevenin bir ucuna Hz. İsa ve Augustus'u, diğer ucuna ise, XI. yüzyılın başında tam olgunluğa eriştiğini iddia ettiği İslam uygarlığını ve Aristocu olarak nitelediği İbn Sina'yı yerleştirmektedir. Eserin başlığı, Hz. Peygamber'i ortaya çıkaran dinsel şartların ve İslam'ın etkisinin araştırılması gibi bir imada bulunmakta ve sanki İslam peygamberini bu "yeni yaklaşımın" mimarı ve merkezi gibi sunmaktadır. Ancak başlık aldatıcıdır. Daha baştan ifade etmek gerekirse, *Before and After Muhammad* da sunulan "Birinci Bin Yıl", aslında çok da yeni değildir, bilhassa Amerika'da 1970'lerden bu yana kronolojisi sürekli esnetilen "Geç Antikçağ" dönemleştirmesi ve bununla ilgili tartışmaların biraz daha ileri bir noktadır.

Bu çalışma çerçevesinde, özellikle İngilizce Eskiçağ tarih yazıcılığında artık özgün bir alan ve dönem haline gelen "Geç Antikçağ" kavramlaştırmasıyla ilişkilendirerek, Fowden'in eserinde ortaya koyduğu yaklaşımın, ne kadar yeni olduğu ve nasıl bir ideolojik içerik taşıdığı meselesi tartışılacaktır. Zira Doğu, daha doğrusu İslam dünyası tecrübe etmekte olduğu siyasal ve ekonomik krizlere ve kırılmalara karşın, sahip olduğu kültürel birikimi batıda uzun zamandan bu yana sosyal bilimlerin sürekli yenilenen bir nesnesi vaziyetini korumaktadır¹. Burada kullanılan "Batı" kavramı, coğrafi bir belirleme veya Avrupa'nın üç çok gelişmiş merkez ülkesini (Almanya, Fransa ve İngiltere) değil, klasik Hellen ve Latin kültüründen beslenen geniş bir dünyayı ifade etmektedir.

Geçmişin Kontrolü Olarak Dönemleştirmenin Kısa Tarihi

İnsanlık tarihinin dününü tasnif etme ve düzenlemenin en masum açıklaması, "ihtiyaç ve zorunluluk" olarak ifade edilmektedir. Çünkü insanlığın uzun geçmişinde, pek çok dil ve kültür ortaya çıkmış ve bunlar geride tek elden kontrolü mümkün olmayan bir malzeme çeşitliliği ve yığını bırakmıştır. Dolayısıyla bir tarihinin kontrol edemeyeceği kadar zengin ve farklı niteliklerdeki veri birikimini tasnif etmek bir mecburiyet olarak karşımızda durmaktadır. Söz konusu tasnifin veya dönemleştirme girişiminin nasıl ve ne amaçla yapıldığı veya yapılacağı meselesi de farklı kültürel ve ideolojik tercihlerin ve çıkarların çakışma alanı haline gelmiştir². Çok iyi bilindiği gibi, tarih çalışmalarında en yaygın olarak üçlü taksim (Eski, Orta ve Yeniçağ) kullanılmakta ancak farklı dönemleştirme önerileri veya kullanımları da bilinmektedir. Mesela yaygın olarak bilindiği gibi Marksist tarihçilik geçmişi, "ilkel komünizm", "köleci toplum" "feodal toplum", "kapitalizm" ve "sosyalizm" olarak tasnif etmektedir. Bunun yanı sıra kökeni Hellenistik dönem Mısır'ında yaşayan ve yazan Manetho'ya kadar geri götürülebilecek "hanedan esaslı" bir tasnif de vardır. Manetho gibi pek çok İslam tarihçisi de bu hanedan esaslı tasnifi benimsemiş ve İslam tarihi, Asr-ı Saadet, Emevi, Abbasi gibi hanedanlar etrafından incelenmiştir. Böylesi tasniflere örnekler elbette çoğaltılabilir, ancak bunların

¹ Batı dünyasının İslam algısı ve İslam'la ilgili çalışmalar üzerine pek çok araştırma mevcuttur. Örnek olarak bk. Daniel 1960. Batının İslam algısının tarihi, Türkçe bir çalışmanın da konusu olmuştur: Kalm 2016.

² Dönemleştirme problemi Türkiye'de veya dünyada tarihçilerin ve felsefecilerin her zaman ilgisini çekmektedir. Bir kaç örnek yeterli olabilir: Mommsen 1942, 226-242; Kafesoğlu 1984, 343-353; Aysevener 1992, 81; 2009, 3-19; Bentley 1996, 749-770; Goff 2016.

hiç birisi, genel olarak benimsenen üçlü taksim kadar ne kapsayıcı olmuş ne de yaygın kabul görmüştür.

Tarih araştırmalarında dönemleştirme teşebbüsleri, sadece bir ihtiyaç değil, kültürel ve ideolojik bir tercih olduğu için, aynı zamanda da bir problemdir. Çünkü tarihçilerin, dönemleştirme önerileriyle ön plana çıkardıkları zaman dilimlerinin, diğerleri üzerinde dışlayıcı veya yönlendirici olma potansiyeli vardır. Tarihçilerin dönemleştirme girişimleri, bazı zaman dilimlerini daha heyecanlandırıcı ve etkileyici hale getirmekte, diğer dönemleri ise, daha tekdüze, fazla heyecan uyandırmayan veya yaşanan dünyayı belirlemede etkisiz olarak görülüp terk edilmektedir. Bu noktada Ortaçağın, “karanlık çağ” olarak nitelenmesi önemli bir hatırlatıcıdır. Doğal olarak, böyle tercihler, tarih çalışmalarının yönünü, türünü ve yöntemini etkilemekte ve tarih araştırmacılarının enerjilerini belli bir tarihsel periyoda teksif ederken, diğerinden uzaklaştırmaktadır. Burada tarihçinin öznel gündemi, yani tercihlerini izah etmek için hangi gelişmeleri daha önemli gördüğü ve günümüze izi kalan vaka yığınları arasından hangilerini kayda değer bulup benimsediği, ortaya çıkmaktadır. Onun için çeşitli dönemlerin günümüze aktarılma tarzı, tarihsel araştırma çabalarının merkezi bir kısmını oluşturmaktadır.

Batı tarih yazıcılığında geniş kabul gören ve buna paralel olarak artık popüler bir nitelik kazanmış olan üç bölümlü tasnif, XV. yüzyıla belki daha da eskiye gitmektedir. Daha somut bir ifadeyle XV. yüzyılda Leonardo Bruni (ö. 1444) ve ondan birkaç kuşak önce yaşamış olan Petrarca (ö. 1374) gibi tarihçiler bu üçlü tasnifin atası kabul edilmektedir³. Şüphesiz daha farklı dönemleştirmeler, mesela “altın çağ” gibi ayrımlar sadece klasik Eskiçağda değil⁴, aynı zamanda klasik İslam tarihçiliğinde ve Osmanlı tarih yazıcılığı geleneğinde de vardır. Bu dönemleştirme bağlamında Antikçağ ile Ortaçağ arasındaki sınırın nereye kadar uzatılabildiği meselesi ise batı tarih yazıcılığında yaklaşık elli yıldır sürüp giden bir tartışmadır. Eskiçağ tarihçiliğinin fazla köklü ve çeşitli olmadığı Türkiye’de, tarihçiler bu tür konulara genelde yabancıdır. Dolayısıyla dönemleştirme konularındaki tartışmalar pek de dikkate alınmadan, Antikçağ veya Eskiçağ denildiği zaman, yaklaşık olarak MÖ üç binli yıllarda yazının kullanılmasıyla başlayan ve MS V. yüzyılda Roma İmparatorluğu’nun batı yarısının tasfiyesi arasındaki yaklaşık 3500 yıllık dönem akla gelmektedir.

Bu tasnif 20. yüzyılın başında Batı dünyası için de hemen hemen aynıydı. İngilizce kullanan akademikin kapsamlı derlemelerinden *Cambridge Ancient History* ve *Cambridge Medieval History*’nin ilk edisyonlarının sonuç ve başlangıç ciltleri bu bağlamda örnek olarak verilebilir. İlk edisyonu 1924-1939 arasında 12 cilt olarak yayınlanan *Cambridge Ancient History*’nin son cildi, Hellen-Roma paganizminde sonun başlangıcını temsil ettiği düşünülen Constantinus’un tek başına Roma İmparatorluğu’nu kontrol ettiği 324 yılıyla sona eriyordu. Aynı yayınevi tarafından 1911-1936 yılları arasında yayınlanan *Cambridge Medieval History*’nin ilk cildi ise, neredeyse tam da bu noktadan yani Hıristiyan Roma İmparatorluğu’nun doğuşuyla başlıyordu. Aynı dönemde yazılan ve günümüzde hala değerini koruyan Rus asıllı ünlü tarihçi Michael I. Rostovtzeff’in *The Social and Economic History of the Roman Empire* adlı eseri ilave bir örnek olabilir. Rostovtzeff 1926’da yayınladığı bu ünlü eserinin son bölümünde, Roma İmparatorluğu’nun ve dolayısıyla onunla özdeşleşen klasik dünyanın siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel açılardan bozulduğu dönem olarak MS III. yüzyılın

³ Burr 1915, 813-14; Durgun 2013, 283-304.

⁴ II. Petrus 3. 8: Rabin gözünde 1 gün bin yıl, bin yıl da bir gün gibidir. Augustinus’un altı çağ ayrımı, Tevrat’ta yer alan dünyanın altı aşamada veya altı günde yaratılmasıyla (ve Tanrı’nın yedinci günde dinlenmesi) ilgilidir. Augustine, *Six Ages of the World, De catechizandis rudibus (On the catechizing of the uninstructed)*, Bölüm 22.

sonunu tespit etmişti⁵.

Bir “Dönem” ve “Disiplin” Olarak Geç Antikçağın Ortaya Çıkışı

Edward Gibbon XVIII. yüzyılın sonunda yayınladığı *The Decline and Fall of the Roman Empire* adlı eserinde Roma İmparatorluğu'nun yani klasik kültürün sonunu getiren temel faktörün “Hıristiyanlık ve Barbarlar” olduğunu ileri sürmüştü. İmparatorluğun çöküş sürecinin başlangıcını MS II. yüzyılın sonlarına yerleştiren ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun sonuna kadar çok geniş bir kronolojik ve tematik çerçeve sunan Gibbon, bugün Geç Antikçağ olarak anılan dönemi kapsamlı olarak işleyen tarihçidir⁶. Aşağıda ele alınacağı gibi, günümüzde tarihçiler hala Gibbon'un ortaya attığı paradigma çerçevesinde eserler vermektedirler. Antikçağ tarih yazıcılığında, Gibbon'un mirası olan “gerileme ve çöküş” paradigması, bazı tarihçiler nezdinde hala taraftar bulmaya devam ediyorsa da 20. yüzyıl içerisinde yavaş yavaş farklı yaklaşımlar da ortaya çıkmaya başladı. IV. yüzyılın başlarındaki Hıristiyanlığın zaferini takip eden birkaç yüzyılın ne tam olarak Antikçağ'dan kopuşu ne de Ortaçağ'ın temel karakteristiğini yansıttığı görüşü ortaya atılarak, bir farklılaşma olduğu tespit edildi. Bu tespiti ilk yapan Avusturyalı sanat tarihçisi Alois Riegl'di. Riegl 1901'de yayınladığı *Geç Roma Sanat Endüstrisi* adlı eserinde IV. –VII. yüzyıllararası sanatının klasik sanattan ve Ortaçağ sanatından farklı olduğu görüşünü savundu ve bu dönemi “Geç Antikçağ” olarak nitelendirdi⁷. Bu niteleme ilk başlarda çok dikkat çekmedi, ancak Roma İmparatorluğu'nun batı yarısının 476'da ortadan kalkmasının, imparatorluk kurumlarını ortadan kaldırmadığı, topraklarının Germenlerce parsellenmesine rağmen, Akdeniz dünyası etrafında Romalıların tesis ettiği ekonomik ve kültürel birliğin, V. –VII. yüzyıllararası dönemde de devam ettiği görüşü ortaya çıktı. Bu görüşler esas olarak Belçikalı ünlü Ortaçağ tarihçisi Henri Pirenne tarafından 1920'li yıllarda yazdığı iki makalede savunuldu. Pirenne'nin görüşleri, ancak ölümünden sonra 1937'de yayınlanan *Hız Muhammed ve Charlemagne* adlı eserinde en kapsamlı halini aldı. Pirenne'e göre Akdeniz dünyasındaki iktisadi ve kültürel birlik ve Roma İmparatorluğu'nun gerçek sonu, VIII. yüzyılın başına doğru yani İslam ordularının Doğu Akdeniz'i ve Kuzey Afrika kıyı şeridini tamamen kontrol altına alıp, Müslümanların İspanya'ya yerleşme süreciyle bozulmuştu. Bu yaklaşımla Roma kültürünün ömrüne birkaç yüzyıl daha ilave eden Henri Pirenne, aynı zamanda Gibbon paradigmasının “barbarlık” paradigmasını zayıflatmıştı. “Pirenne tezi” diye bilinen bu yaklaşım, batı tarih yazıcılığında günümüze kadar pek çok açıdan ele alındıysa da, bu tartışmaların dalgaları bizim tarih kıyılarımıza pek ulaşmadı. Çünkü Pirenne'nin eseri Türk tarih yazıcılığında bir tartışma konusu olarak değil, sadece referans olarak dipnotlarda yer buldu⁸.

Pirenne'nin tanımladığı dönemi Fransız tarihçi Henri-Irénée Marrou daha farklı bir perspektiften ele aldı. Marrou, pagan sanattan Hıristiyan sanata geçiş, Hıristiyanlık ve uygarlık gibi konuları tartıştığı *Roma'nın Çöküşü mü Geç Antikçağ mı* başlıklı eserinde, batı toplumunun geçirdiği iç değişimleri Roma uygarlığının enerjisi ve canlılığı olarak yorumladı⁹. Marrou'nun kronolojisi esas

⁵ Rostovtzeff 1926, 449-487.

⁶ Edward Gibbon'un kişisel ve entelektüel tarihi üzerine Batı dünyasında pek çok değerlendirme yazılmıştır. Bunlar arasında, onun Roma tarih yazımındaki yerini ve önemini de değerlendiren en kapsamlı çalışmalardan biri için bk. Pocock 2001-2015.

⁷ Riegl 1901; İngilizce çevirisi için bk. Riegl 1985.

⁸ Pirenne 1937; İngilizce çevirisi için bk. Pirenne 1939; Türkçesi için ise ayrıca bk. Pirenne 1984; Brown 1974, 25-33; Pirenne tezi konusunda kapsamlı bibliyografya için bk. Kaçar 2009, 169-185.

⁹ Marrou 1977; Liebeschuetz 2004, 257-58; Markus 2009, 1-13.

olarak Diocletianus ile Iustinianus arası dönemi (yani III-VI. yüzyıllar arası) kapsıyor ve Hellen – Roma kültürüyle karakterize edilen Antikçağ, Hıristiyanlığın sağladığı enerjiyle biraz daha takviye edilmiş oluyordu.

Klasik Hellen - Roma kültürünün ömrüne yapılan ilavelerin içinin doldurulması elbette burada durmadı. 1964’de A. H. M. Jones, arkeolojik verilerden ziyade yazınsal materyali esas alarak Roma İmparatorluğu’nun sosyal, ekonomik ve idari tarihi üzerine bir araştırma olan kapsamlı eseri *The Later Roman Empire*’ı yayınladı. VII. yüzyılın başına kadar olan dönemin, neden “Geç Roma İmparatorluğu” olarak nitelenmesi gerektiği meselesi bu eser ile daha da güçlendi¹⁰. Jones’un çizdiği bu sınır, daha önce söz ettiğim *Cambridge Ancient History*’nin yeni edisyonuna ilave edilen 13 ve 14. ciltlerin kronolojik çerçevesidir¹¹. Zira Jones’un kapsamlı araştırmasını güncelleyen *Cambridge Ancient History* serisi, yeni edisyonunda Hıristiyanlık ve Germen krallıkların doğuşuyla ilgili bölümleri de ekleyerek eski kronolojik ve ideolojik çerçeveyi terk etti ve III – VII. yüzyıllar arası “Geç Roma” ve “Geç Antikçağ” olarak tanımladı. Aynı şekilde *Cambridge Medieval History* serisinin yeni basımında Ortaçağ dünyasına giriş yaklaşık olarak 500-700 yılları arasında yerleştirilmektedir.

Geç Antikçağ kavramı şimdiye kadar söz ettiğimiz eserlerde bir dönem olarak ortaya çıktıysa da, bu kavramı son kırk küsur yılda popüler hale getiren ve akademik bir disipline dönüştüren isim Peter Brown’dır¹². Brown’ın 1971’de yayınladığı çığır açan eseri *The World of Late Antiquity* günümüzde bu alanının neredeyse kutsal kitabı veya “kurucu metni” haline gelmiştir¹³. Brown bu eserde, idari, siyasi ve ekonomik konulara değil, daha ziyade MS II. yüzyılın sonlarından VIII. yüzyılın ortalarına kadar Akdeniz dünyasının dini, kültürel ve sosyal tarihi temaları üzerine odaklanmaktadır. Brown’un yaklaşımı, Antikçağ dünyasının ömrünü sadece ileriye doğru uzatmadı, aynı zamanda II-VIII. yüzyıllar arası bütünüyle “Geç Antikçağ” olarak belirleyerek, çok bilinen bir nitelemeyle, “*bu dönem, piskoposlarla, azizlerle, keşişlerle ve manastırlarla*” ve bunların canlı kültürel ve sosyal faaliyetleriyle doldurdu. Peter Brown ayrıca, kendisinden önceki eserlerde müstakil olarak yer almayan İran ve İslam’ın ilk yüzyılına da “Geç Antikçağ” dâhil ederek, bu dönemi coğrafi olarak da genişletti. Hatta 19 Mart 2011 tarihinde Pennsylvania Üniversitesi’nde yaptığı bir konuşmada, devasa İpek Yolu dünyasını da Geç Antikçağ coğrafyası içerisine almaktadır¹⁴. Antikçağ dünyasını kronolojik ve

¹⁰ Cameron 2008, 231-249; Liebeschuetz 2008, 250-269; Jones 1964. Bu arada Jones’un söz konusu 2 ciltlik devasa eserinin yayınlanmasından iki yıl sonra 1966’da yayınladığı özetinin *The Decline of the Ancient World* başlığını taşıdığını hatırlatmak istiyorum. Jones’un hazırlayıcılarından olduğu *The Prosopography of the Later Roman Empire* adlı 3 ciltlik ansiklopedik eser kronoloji olarak 260-641 yılları arasında kapsamaktadır.

¹¹ Bu eserin 12 ciltlik ilk baskısının kronolojik sınırı, Constantinus’un Roma dünyasına tek başına hâkim olduğu 324 yılıydı. Aynı şekilde, 1911’de yayınlanan eski *Cambridge Medieval History*’nin de başlangıç noktası olarak Constantinus’u alması şaşırtıcı değildir. Bunun gerekçelerini serinin editörü ve bölümün yazarı H. Gwatkin daha ilk sayfalarda açıklamaktadır.

¹² 1993’de Fransa’da çıkmaya başlayan *Antiquite Tardive* ve 2008’de Amerika’da yayın hayatına giren *Journal of Late Antiquity* gibi iki önemli dergi bu alanla ilgili çalışmalar yayınlamaktadır. Geç Antikçağı bir araya getiren önemli el kitapları da mevcuttur: Bowersock – Brown – Oleg 1999; Roussou 2009; Fitzgerald 2012. Peter Brown üzerine yakınarda Türkçeye çevrilmiş bir inceleme için bk. Inglebert 2016, 447-65. Geç Antikçağ çalışmalarına yapılan önemli katkılardan birisi de birkaç ay önce yayınlanan iki ciltlik kapsamlı bir sözlüktür (bk. Nicholson 2018).

¹³ Brown 1971. Türkçe tercümesi için bk. Kaçar 2017.

¹⁴ https://www.youtube.com/watch?v=j4Wi4_oWo_U (Son erişim 22.01.2017). Geç Antikçağ dünyasının coğrafi olarak genişletilmesinin en son örneklerinden birisi daha 2018 yılı başlarında yayınlandı. Bu kolektif eser, Orta Asya’daki farklı Türk hanedanların hem birbirleriyle hem de Roma, İran ve Çin ile siyasi ve kültürel ilişkilerini Geç Antikçağ dönemeleştirilmesi içerisinde ele almaktadır. Bk. Cosmo – Maas 2018.

coğrafi olarak genişletmesi bir yana, Peter Brown'ın Batı Antikçağ tarih yazıcılığına en büyük katkısı, hiç şüphesiz Gibbon paradigmasını göreceleştirilmesi ve önemsizleştirilmesidir. Yani Gibbon'un ve onun izleyicilerinin yaklaşımında Roma İmparatorluğu'nun çöküşünün nedeni olan Hıristiyanlık, Peter Brown'ın kaleminde tam tersine Hellen-Roma dünyasının klasik kültürünü kurtaran ve sürdüren bir faktöre dönüşmüştür.

Sadece bir dönem olarak tanımlanmaktan çıkan ve bir disipline dönüşen "Geç Antikçağ" bu yönüyle, pek çok özelliği bünyesinde barındıran "fonksiyonel bir modern akıllı kart" gibidir. Zira bir tarihçinin not ettiği gibi, 20. yüzyılın ortalarında kendilerini Bizansçı, erken Ortaçağcı, geç Romacı veya kilise tarihçisi gibi farklı kimliklerle tanımlayan akademisyenler, artık tek bir "Geç Antikçağ akıllı kartı" içerisinde toplanabilmektedirler¹⁵. Sasani İran'ını ve erken dönem İslam tarihini de Hellen – Roma kültürü ve Hıristiyanlıkla karakterize edilen "Geç Antikçağ disiplininin" metotlarıyla inceleme meselesi, bilhassa bazı İranistlerin aleyhte yaklaşımlarına karşın, bilhassa Brown okulu mensupları arasında rağbet görmektedir. Ancak genel olarak İranistlerin ve İslam tarihçilerinin kendilerini ne kadar bu akıllı kartın içerisinde tanımlayacaklarını zaman gösterecektir¹⁶.

Antikçağın ömrünün VIII. yüzyılın ortalarına kadar uzatılması ne var ki burada sona ermedi, çünkü Peter Brown'un izleyicisi olan tarihçiler kronolojik çerçeveyi MS II. yüzyıldan IX. yüzyıla başına kadar uzattılar. Böylece ortaya iki farklı Geç Antikçağ çıktı: III-VI. yüzyıllar arasını kapsayan bir geçiş dönemi olarak "kısa geç Antikçağ"; Brown'un ateşlediği ve sadece bir geçiş dönemi olmayan ve özgün bir niteliğe sahip II-VIII. veya IX. yüzyıla kadar uzatılan "uzun Geç Antikçağ"¹⁷. Uzun Geç Antikçağ'ın batı dünyasındaki sonunda Charlemagne, doğuda ise Abbasi hanedanının ortaya çıkışı vardır. Charlemagne, hem papalığın Ortaçağ Avrupası'ndaki konumu için, hem de modern Avrupa'nın atası olması bakımından bir dönüm noktasıydı. İslam dünyasının yönünü daha doğuya çeviren Abbasiler ise, Garth Fowden'ın ifadesiyle "ilk İslam milletler topluluğunu" tesis ettikleri için önemlidir.

Küreselleşen Dünyaya Küresel Tarih Yazımı: "Birinci Bin Yıl" Alternatifi

MS II. yüzyılda yaşamış Anadolu'lu ünlü sofist Samsatlı Lucianus ve XIX. yüzyılda profesyonel tarih yazımının babası kabul edilen Leopold von Ranke, tarihçinin asıl amacının, geçmişi yargılamak veya günümüzün bakışıyla geleceğe yol göstermek değil, sadece ve sadece "aşlında nasıl idiye" (*wie es eigentlich gewesen ist*) öyle rapor etmek olarak özetlemişlerdi¹⁸. Lucianus ve Ranke'nin bu idealist yaklaşımının, aydınlanmacı tarihçilerin, geçmiş hakkındaki farklı nitelendirmeleriyle ne kadar ilişkili olduğu sorusu bir yana, bu yaklaşımının yaygın olarak kabul görmediği çok farklı tarih yazım türlerinin varlığından anlaşılmaktadır. Klasik çağda Hellen demokrasisi içinde yaşayan Herodotos'un bir demokrasi övgüsü olarak görülebilecek eserinin de (*Historiai*) gösterdiği gibi, tarihçiler içinde yaşadıkları toplumların örf ve adetleri, kurumları, düşünce tarzları ile daha çok temas halinde oldukları için, esasında geçmişi kendi zamanlarının bakış açısıyla yeniden canlandırmaktadırlar. Bu yaklaşım aynı zamanda geçmişten kalan verileri durağanlıktan kurtarmakta ve tarih yazımının gerçek dinamizmini ortaya koymaktadır. Dönemleştirme meselesine Rankeci perspektiften bakarsak, tarih ara-

¹⁵ James 2008, 20.

¹⁶ Bu konuyla ilgili öneriler ve tartışmalar için bk. Morony 2008; Gözeler 2012, 219-253; Neuwirth 2013, 189-203; Daryae 2016, 193-203.

¹⁷ Geç Antikçağ "mihver dönem" olarak niteleyen ilginç bir çalışma için bk. Arnason – Eisenstadt – Wittrock 2005.

¹⁸ Lucian, "How to write history", 40 (Lucian, Loeb 6, s. 55), Ed. K. Kilburn, London – Mass. 1959. Ranke'nin bu meşhur sloganı pek çok ikincil eserde yer almaktadır. Mesela bk. Breisach 2009, 299.

tirmalarını dönemlere ayrılarak kontrol edilebilir hale getirmenin en masum açıklaması, hiç kuşkusuz, geçmişten günümüze yansıyan veri yığınlarından anlaşılabilir bir fotoğrafını çıkarmak olabilir. Ancak tarih yazımı ve dönemleştirme, çeşitli ideolojilerin hizmetinde olmanın yanı sıra, hem yaşadıkları dönemlerin modasına uygun eserler yaratma peşinde olan tarihçilerin bilinçli tercihleri, hem de uygarlıkların, geçmişi kendi öncelikleri çerçevesinde tasnif etme ve sahiplenme taleplerinin bir yansımasıdır. Bu son nokta, klasik üçlü tasnifin Batı uygarlık tarihiyle yakın ilişkisinde çok açık olarak görülmektedir. Yukarıda Roma İmparatorluğu’nun son yüzyıllarının yazımının farklı yaklaşımlarla nasıl ele alındığını ve bilhassa “karanlık” Ortaçağ meselesinin nasıl başladığı ve bunun zamanla nasıl Hıristiyanlığın yükselişine dönüştüğüne ana hatlarıyla değindim. Bu uzun dönüşüm, farklı anahtar kavramlarla ifade edilmişti: “gerileme”, “çöküş”, “farklılaşma”, “dönüşüm”, “devamlılık” ve “yükseliş”. Başka bir deyişle, bir yanda imparatorluğun gerilemesi ve çöküşü, diğer yandan bu imparatorluk içerisinde çıkan sürekliliğini koruyan kurumlar ve nihayet yükselen Hıristiyanlık, paradigma değişimini özetlemektedir. Bu değişim hiç şüphesiz kendi çağlarının öznel karakterlerini de taşımaktadır.

Garth Fowden’in *Before and After Muhammad* adlı eseri, bir başlangıç notu olarak ifade etmek gerekirse, birkaç katmanlı bir eser olarak görünmektedir. Katmanlardan birisi, günümüz dünyasının başat trendi olan “küreselleşmeyi” Geç Antikçağ dünyası üzerinden okuma girişimidir. Eserin temel kronolojik çerçevesinin bir ucunda MS I. yüzyılda Hz. İsa ve Augustus, diğer ucunda ise, MS XI. yüzyılında başlarında Firdevsi, İbni Sina, İhvan-ı Safa risaleleri ve Ortaçağın faal İtalyan kenti Pisa’nın değişen entelektüel iklimi vardır. Kronolojik çerçevesi bütün Birinci Bin Yılı kuşatan bu çalışmanın tematik odak noktası, coğrafi olarak Doğu Akdeniz dünyasıdır. Genelde doğu dünyası, özede ise İslam dünyası üzerine odaklanma, Batıda ne yeni bir şeydir ne de sadece tarihçilerle sınırlıdır. Gazeteciler, politikacılar, ilahiyatçılar gibi pek çok profesyonel disiplin mensubu, tıpkı tarihçiler gibi kendi öznel yaklaşımlarıyla uzun yıllardan bu yana doğu dünyasının altını üstüne getirmişlerdir. Çok iyi bilindiği gibi, Edward Said bu odaklanmayı “Oryantalizm” olarak kavramsallaştırmıştı. Bu bağlamda Fowden’in objektifinin doğuya dönmüş olması da yeni bir şey değildir, çünkü bir önceki eseri, Emevi döneminin sonlarında inşa edilen bir çöl sarayının ikonografisi temelinde Suriye’deki kültürel sürekliliğe dikkat çekmektedir¹⁹. 1993 yılında yayınladığı akademik çevrelerden kayda değer bir ilgi gören bir başka çalışması ise, monotheizm ve evrensel imparatorluk iddiası arasındaki ilişkiyi tartışmakta ve coğrafi olarak Doğu Akdeniz’e ve ötesine odaklanarak, bir dünya imparatorluğu kurmak için Mezopotamya’nın kontrolünün önemi üzerinde durmaktadır²⁰. Fowden’a göre, “Mümbit Hilal”in yani Mezopotamya’nın kontrolü, hem İran platosunda hem de Doğu Akdeniz’de siyasal ve kültürel olarak etkin olmakla mümkündür. Fowden, *Empire to Commonwealth* adlı bu eserinde, Eskiçağ dünyasında, tarihçilerin doğu-batı diye ayırmayı pek sevdiikleri Perslerin Anadolu’ya ve Hellas’a gelişlerini, İskender’in uzun doğu seferini ve Pers İmparatorluğu’nun tasfiyesini ve bunu takip eden dönemde Parthlar-Sasaniler ve Romalılar arasındaki çatışmaların merkezi noktasını Mezopotamya’nın oluşturmasını, dünya hâkimiyeti mücadelesi çerçevesinde değerlendirmektedir. Fowden bu bağlamda “ilk evrensel-siyasal dünya imparatorluğunu” Pers imparatoru Kyros’a atfetmekte, ancak onun kurduğu imparatorluğun bir kültürel evrenselcilik yaratamadığına da işaret etmektedir. Çünkü ona göre, “kültürel evrenselcilik” kapsayıcı bir içeriğe sahip dini ideolojiyle mümkündür ve Mezopotamya dünyasında “gerçek veya hayali” evrensel içeriğe sahip olan,

¹⁹ Fowden 2004.

²⁰ Fowden 1993.

Harran'daki Sabilik, Yahudilik, Manesçilik ve Hıristiyanlık gibi dinlerine ve kültlerin hiç birisinin Pers İmparatorluğu'nda evrensel bir imparatorluk yaratma aracı olarak bir karşılığı yoktu. Halbuki sözü edilen bu dinler ve kültürler, Geç Antikçağ kültürel evrenselciliğinin oluşumunda ileri bir aşamayı temsil etmektedirler. Doğuyu kontrol etmeden dünya imparatorluğu olunamayacağına dair Roma imparatorları veya önde gelen liderleri muhtemelen bir önyargıya sahip değillerdi. Mesela II. Constantius (337-361), dede ve torun I. ve II. Theodosius (379-395; 408-450) veya Iustinianus (527-565) sadece doğu ile değil, bilhassa batı ile meşgul oldular. Hatta Iustinianus'un esas enerjisini imparatorluğun batıda kaybettiği toprakları geri almak için harcadığı çok bilinen bir husustur. Dolayısıyla doğuyu kontrol etme zarureti vurgulayan Fowden'in bakış açısı, eskiçağdakilerin değil, modern zamanlarda yaşayanların bakış açısı ve arzudur.

Fowden ayrıca *Empire to Commonwealth* adlı eserinde, Hıristiyanlığın evrenselci niteliğinin bir göstergesi olarak, Kafkaslardan Etiyopya'ya kadar uzanan kuzey-güney çizgisinde Geç Antikçağda ortaya çıkan büyük oranda Hıristiyan-miafizit devletleri ve toplumları, ilk Bizans milletler topluluğu olarak değerlendirmektedir. Doğu Roma tarihi çalışmalarında "milletler topluluğu" kavramı 1970'lerin başında Dimitri Obolensky tarafından Ortaçağda Hıristiyanlaşan Slavlara atfen Balkan toplumları için kullanılmıştı. Ancak Obolensky daha çok IX. yüzyılda Slavların Hıristiyanlaşmasıyla, Doğu Roma etrafında ortaya çıktığını iddia ettiği kültürel kümelenmeyi kastediyordu. Ona göre, "milletler topluluğu" ifadesi yaratılmış bir emperyalizme değil, yayılan kültürel standartlara karşılık geliyordu. Bu bağlamda, Roma ve Bağdat'ın birer sembol olarak var olmalarını sağlayan, Constantinus ve Hz. Muhammed'in öncülük ettiği kültürel yapılar veya milletler topluluklarıydı. Fowden'in eserinin yayınlanmasından bir yıl önce Arnaldo Momigliano 1986'da evrensel bir devlet için pagan monoteizmin dezavantajlarını izah ederken şu önemli gözlemde bulunmuştu: "*İmparator Iulianus gibi bir entelektüel de dâhil olmak üzere paganlar, Roma İmparatorluğu'nda politeizm ile politik çoğulculuğun karşılıklı bağımlılığı konusunda tutarlı bir tavır geliştiremediler*"²¹. Momigliano ayrıca, Fowden'in "milletler topluluğunu" oluşturan, Süryaniler, Ermeniler ve Mısırlıların Hıristiyanlık sayesinde dillerini ve ruhlarını koruduklarını ifade etmektedir. Fowden'in "milletler topluluğu" tezi, Peter Brown'un zenginleştirdiği Geç Antikçağ kavramının aksine, kalıcı bir etki yaratmadığı gibi genel bir kabul de görmedi. Bunun bir nedeni Fowden'in eserine yöneltilen eleştirilerin pek de pozitif olmamasıdır. Mesela Frank Trombley, Fowden'i tarihsel verileri kendi teorisine göre seçici olarak kullanmakla eleştirmişti²².

Burada biraz daha yakın olarak ele alınacak olan *Before and After Muhammad*'in başlığı, İslam öncesi ve sonrası arasındaki değişimin anahtar niteliğinin Hz. Muhammed'e atfedildiği gibi bir intiba uyandırmaktadır. Eser, bir başka deyişle, Hz. Muhammed'in nasıl bir dünyaya geldiği, bu dünyayı nasıl değiştirdiği ve nasıl bir dünya mirası bıraktığı gibi bir anlam da içeriyor gibi görünmektedir. Ancak aslında çok daha farklı bir şey anlatmaktadır. Yedi bölümden oluşan "program nitelikli" bu eserde Fowden, "giriş" olarak da okunabilecek ilk bölümde, İslam'ın, klasik Geç Antikçağ dönemleştirmesinde marjinal kaldığını, dolayısıyla kronolojik çerçevenin genişletilerek "olgun İslam'ın" da bu çerçeve dahil edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Mehmet Karabela, İslam'ın "*geniş Geç Antikçağ dünyasıyla ilişkilendirilmesi*" meselesini, 1970'lerde Patricia Crone ve Michael Cook ile irtibatlandırmaktadır²³. Ancak Fowden'in bu yıl yayınladığı bir makaleyi dikkate aldığımız zaman,

²¹ Momigliano 1986, 296.

²² Trombley 1995, 107-109.

²³ Karabela 2015, 289-290.

İslam ve Geç Antikçağ ilişkisi Batı tarih yazımında Gibbon’a kadar geri gitmektedir²⁴. Fowden ikinci bölümde Geç Antikçağ dünyası üzerine oluşan historiografik geleneği ele almakta Edward Gibbon’dan Peter Brown’a kadar ulaşan zengin tarihçilik mirasını değerlendirmektedir. İslam’ı merkeze alan bir çalışmanın Edward Gibbon ile başlaması şaşırtıcı değildir. Çünkü MS II. yüzyıl sonlarından XV. yüzyılın ortalarına kadar uzun bir dönemi ele alan Gibbon, Fowden’a göre, yaşadığı dönemin kültürel şartlarına nispeten Hz. Muhammed ve İslam tarihi hakkında oldukça detaylı bir anlatım sunmaktadır. Fowden ayrıca Geç Antikçağ çalışmalarında ve dönemleştirmesinde İslam’ın fazlasıyla marjinal kaldığını, çünkü kronolojik son sınırını 800 civarına sabitleyen bir disiplinin İslam’ı ciddi manada kapsayamayacağı görüşünü ifade etmektedir. Batı dünyasının kültürel ve dinler tarihi yazım geleneğini inceleyen Fowden, Burckhardt’tan Peter Brown’a ulaşan uzun ve zengin tarih yazım geleneğinin temel eserlerini değerlendirmektedir. Fowden üçüncü bölümünde, temel tezini ortaya atmakta ve “Birinci Bin Yıl” adıyla yeni bir dönemleştirme önermektedir. Yukarıda değinilen, 20. yüzyılın başlarından itibaren önce Eskiçağ ve Ortaçağ arasında bir geçiş dönemi olarak III – VI. yüzyıllar arasına yerleştirilen “kısa Geç Antikçağ”ı hiç dikkate almayan ve II – IX. yüzyıllar arasına kadar genişletilen “uzun Geç Antikçağ”ı hem bir adlandırma hem de kronolojik çerçeve olarak yetersiz bulan Fowden, Geç Antikçağın dönemleştirme olarak terkedilmesini, bunun yerine “Birinci Bin Yıl”ı özgün bir dönem olarak ele alınması ve kullanılması gerektiğini öne sürmektedir. Dinsel evrenselciliğin bir dünya imparatorluğuna dönüşümünün başarılı bir örneği olarak İslam’ı ele alan Fowden’a göre, İslam’ın gücü ve enerjisi dışarıdan gelen bir faktör değil, Geç Antikçağ dünyasında zaten potansiyel olarak mevcuttu. Fowden, bu enerjinin farklı kültürel gelenekler üzerine inşa ettiği siyasal bir yapı olarak değerlendirdiği Abbasi halifeliğinin güç kaybetmesiyle ortaya çıkan İran ve Türk kökenli pek çok devletin yarattığı dünyayı da “ilk İslam Milletler topluluğu” olarak nitelendirmektedir.

Geç Antikçağın bir yandan 200 yıl daha geriye götürülerek, Hz. İsa’nın ortaya çıkması ve Augustus’un klasik Roma Cumhuriyetini imparatorluğa dönüştürmesi gibi iki çok önemli olayı birleştirerek başlatılması, yani “tek din, tek imparatorluk” düşüncesi, Fowden’in veya ondan önce Arnaldo Momigliano’nun da işaret ettiği gibi, Hıristiyan tarih yazımında Eusebius’a kadar geri götürülebilecek çok köklü ve anlaşılabilir bir yaklaşımdır²⁵. Ancak bu yaklaşımın İslam tarihiyle ilişkilendirilmesi Müslüman dünya için aynı derecede anlaşılabilir bir durum değildir. Dolayısıyla amacını İslam’ın şekillendiği dönemi tespit etmek olarak ilan eden Fowden, Avrupa-merkezci bir bakış açısıyla, İslam felsefi düşüncesinin içerisinde var olan Hellen-Latin kültürel unsurları ön plana çıkarmakta ve bu unsurları, İslam’la yeniden bir kaynaştırma denemesi önermektedir. Fowden, bu kaynaştırma denemesinin ön plana çıkarılmasıyla, Avrupa’nın Müslüman nüfusunu asimile etmesinin bir aracı olarak kullanılabileceğini öne sürmektedir.

Söz konusu gelenekleri ve toplumları kendi gelişim ritimleri ve bağlamları içerisinde anlamamızı sağlayan kendi doğasında var olan avantajlarının yanı sıra, daha 1. bölümde de ima ettiğim gibi, “Birinci Bin Yıl” Avrupa’nın Müslüman nüfuslarını asimile etme göreviyle de ilgilidir. Kapsayıcı sosyal tutumlar ve politikaların, okul programları vasıtasıyla yayılan kapsayıcı tarihlerle beslenmesi daha muhtemeldir...²⁶

²⁴ Fowden, Gibbon’un İslam hakkında sahip olduğu bilgilerin kaynağı ve kişisel görüşleri üzerine kapsamlı bir çalışma daha yayınladı. Bk. Fowden 2016, 261-292.

²⁵ Momigliano 1986, 286.

²⁶ Fowden 2014, 83.

Bu eserin temel işlevi ve “program niteliği” aslında tam bu noktada ortaya çıkmaktadır. Sorun, İslam’ın Avrupa tarihi içerisinde nasıl dâhil edilip kaynaştırılacağı ve bilhassa Avrupa’da artan Müslüman nüfusun Avrupa kültürü içerisinde entegrasyonunun nasıl başarılacağıdır. Kuşkusuz entegrasyondan kastedilen, farklı kimliklerin özgün niteliklerini muhafaza ederek değil, Avrupa potası içerisinde eritilerek, asimile edilmesidir. İşte Fowden eserinin amacının, bu asimilasyonunun nasıl sağlanacağı ve bu karmaşık kitlenin batı kültürü içerisinde nasıl dönüştürüleceği meselesine bir perspektif sunmak olduğunu açık bir şekilde ifade etmektedir. Fowden “Geç Antikçağ” dönemleştirmesinin İslam’ı tam olarak kapsamadığını ve marjinal olarak bıraktığını, dolayısıyla modern dünyanın köklerinin tamamını kapsamadığını, dolayısıyla daha kapsayıcı bir kavrama ihtiyaç olduğunu ifade etmekte ve bu çerçevede “Birinci Bin Yılı” daha kapsayıcı bir kavram olarak ortaya atmaktadır.

Fowden, dördüncü bölümde tarihin doğuya doğru kayan yörüngesini ele almaktadır. Siyasal evrenselciliği harekete geçiren esas faktörü, monoteizme doğru sürüklenen “kültürel bir hareket” diye tanımlamaktadır. Böyle hareketlerin Geç Antikçağda üç örneği üzerinde durmaktadır: Hıristiyanlık, Mazdeizm ve İslam. Bu tür siyasal evrenselciliği bir süreliğine de olsa imparatorluk formatında başarabilen yapıların parçalandığı durumlarda ise, bu imparatorlukların milletler toplulukları yarattıklarını ifade etmektedir. Constantinus’un Hıristiyanlığı kabul etmesi ve bu dinin devletin resmi ideolojisi haline gelmesiyle, bilhassa doğuda ortaya çıkan İberia, Armenia, Etiyopia ve Nubia gibi lokal Hıristiyan oluşumları Dimitri Obolensky’den ilhamla “ilk Bizans milletler topluluğu” olarak değerlendirmektedir²⁷.

20. yüzyılın başlarında Antikçağ tarih yazıcılığı, III veya IV. yüzyıllarda sona ererken, aslında bu dönemler Hıristiyanlığın zaferi ve klasik kültürün ölümü olarak tespit edildiği için bitiş veya başlangıç çizgisiydi. Peter Brown’un yarattığı Geç Antikçağ, tam tersine klasik kültürün Hıristiyan düşünce dünyası içerisinde nasıl yaşamaya devam ettiğini göstermiştir. Bu bir anlamda, Germanistlerin Roma dünyasındaki Germen işgallerini transformasyon olarak yorumlamaları ve Germen işgallerinin Roma dünyasına taze kan enjekte ettiği düşüncesini ileri sürmeleri gibi, Hıristiyanlık da klasik kültüre taze kan enjekte etmişti. Bu durum biraz tersinden Fowden’in önerisinde de görülmektedir. Fowden’in yaptığı, kendi ifadesiyle X. yüzyılın “olgun İslam’ını” yaratan enerji, klasik Hellen felsefi mirasıydı. Yani aslında tartışılan konular hep, klasik kültürün ömrünün nasıl ve ne kadar uzatılabileceğidir. Bu bağlamda Fowden, Peter Brown’un klasik kültür ve Hıristiyanlık arasında yaptığı kaynaştırmayı, daha da ileriye götürmeye teşebbüs etmekte ve Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam’ı, klasik kültür ile kaynaştırarak, modern dünyanın ruhuna uygun ve bunun için yeni bir ortak zemin yaratmaya teşebbüs etmektedir.

Fowden beşinci bölümde Hellen felsefi kültürünün Doğu Akdeniz’de farklı kültürel yapılar içerisindeki etkileşimlerini ele almaktadır. Bilhassa Aristocu felsefi düşüncenin önce Hıristiyan tefsir kültürüne katkısı tartışılmakta ve bu düşüncenin Süryaniler vasıtasıyla Müslüman Araplar arasında nasıl yerleştiği tespit edilmektedir. Burada çeviri hareketinin rolü dikkate değerdir, zira Yunancadan, Süryaniceye oradan da Arapçaya yapılan çeviriler ve Kindi, Farabi ve İbn Sina gibi Müslüman filozofların çalışmaları, Fowden’in radarında Aristocu olarak tasnif edilmektedir. Altıncı bölümde hukuk geleneklerinin paralel tarihleri üzerinde duran Fowden, Roma hukuku geleneğinin, Yahudi, Hıristiyan ve İslam hukuk kültürleriyle ilişkisi üzerinde durmakta ve bu bağlamda *Codex*

²⁷ Dimitri Obolensky, *The Byzantine Commonwealth, Eastern Europe 500-1453* adlı eserinde bilhassa Balkanlarda IX. yüzyılda Hıristiyanlaşmanın yoğunlaşmasıyla birlikte ortaya çıkan siyasi-dini durumu Bizans milletler topluluğu olarak nitelemişti (Obolensky 1971).

Iustinianus'un ve Mezopotamya'daki Talmud çalışmalarının İslam fikhinin gelişimi üzerindeki rolünü tartışmaktadır. Hiç kuşkusuz bu hukuk gelenekleri ayrı ayrı ele alınsa da, Fowden'a göre, aralarındaki bağlantıları görmek önemlidir. Bütün bu entelektüel canlanmanın siyasal bağlamı ise Abbasi halifelığının en parlak dönemidir. Fowden yedinci ve son bölümde ise, dönemleştirmesinin çatısı olarak nitelediği 1000 yılı civarında farklı bakış açılarını, Tus, Basra, Bağdat ve Pisa gibi sembol kentlerle tasvir etmektedir. Bu çerçeveyi oluştururken Tus'ta Avesta geleneğinin kısa bir hikayesi ve Firdevsi'nin *Şahname*'si; Basra'da ortaya çıkan ansiklopedicilik geleneği ve İhvan-ı Safa risaleleri; X. yüzyıl Bağdat'ında gelişen rasyonalist dinlerarası tartışmalar ve bütün bunların Pisa örneğinde Ortaçağ batısına nasıl yansıdığı meseleleri tartışılmaktadır.

Anglo-Amerikanizm mi? Hıristiyan Ekümenizm mi?

Önde gelen Geç Roma dönemi tarihçisi Wolf Liebeschuetz 2001 yılında yayınladığı bir makalede, Geç Antikçağ dönemleştirmesi etrafında ortaya çıkan çalışmaların, daha çok Anglo-Amerikan akademisyenler tarafından üretildiğini ve Amerika gibi pek çok farklı kültürün ve etnik grubun uyumlu birlikte yaşama pratiğine uygun olduğu nitelmesini yaptı²⁸. Liebeschuetz ilaveten Geç Antikçağ dünyası olarak nitelenen çalışma alanının, belli sınırları olan devletlerin siyasi ve idari tarihleri veya soyo-ekonomik yapılarıyla değil, daha çok sınır ötesi kültürel konularla ilgilendiğinin altını çizmektedir. Gerçekten Liebeschuetz'in de ifade ettiği, iletişimin ve ulaşımın olağanüstü hızlandığı post-modern dünyada, milli sınırları değersizleştiren ve ulus devletleri önemsizleştiren bu multi-kültürel anlayışın tarih görüşünün odak noktasının siyasi konular değil, sınırları aşan kültürel ve dini konular olması şaşırtıcı görülmemelidir. Liebeschuetz'un görüşleri büyük oranda Bryan Ward-Perkins tarafından da tekrar edilmektedir. Ward-Perkins ayrıca Peter Brown'ı şekillendiren entelektüel mirası da değerlendirmektedir²⁹.

Peter Brown'ın genişlettiği “Geç Antikçağ” dünyası üzerine artan ilgiyi ve çok çeşitli çalışmaların ortaya çıkmaya başlamasını daha 1990'da “patlama” olarak niteleyen Andrea Giardina, bir disipline dönüşen ve etrafındaki bütün tekil çalışma alanlarını yutan bu dönemi “filleşme hastalığı” olarak tanımlamıştır³⁰. Benzer bir eleştiri de Averil Cameron'un, iki yıl önce yayınladığı küçük ama önemli eseri *Byzantine Matters*'in sonuç bölümünde getirilmektedir. Prof. Cameron, Brown okulunun yarattığı kapsamlı kültürel çalışmalar trendinin veya metodolojik yönelimin, Doğu Roma Tarihi ile ilgili araştırmaların “içe kapanmasına” yol açabileceğinden endişelendiğini ifade etmektedir³¹. Gerçekten de Erken Doğu Roma ile benzer bir kronolojik çerçeveye sahip ancak coğrafi ve kültürel ilgi alanları çok daha geniş olan “Geç Antikçağ” çok daha kuşatıcı ve küresel bir perspektife sahip gibi görünmektedir.

Geç Antikçağ'ın kronolojik ve coğrafi kuşatıcılığını yetersiz bulan Fowden'in eserinin çıkış noktası, Geç Antikçağ çalışmalarının İslam'ı marjinal bıraktığı düşüncesidir ve “Birinci Bin Yıl” gibi daha geniş bir kronolojik çerçeve İslam'ı ve Abbasilerin yayıldığı geniş coğrafyayı da kapsayacaktır. Garth Fowden'in beslediği entelektüel miras da Geç Antikçağ dünyası üzerine çalışmalar yapan akademik çevreleri besleyen mirastan farklı değildir. Fowden *Before and After Muhammad*'in bil-

²⁸ Liebeschuetz'in görüşleri bilhassa şu çalışmada çok açık olarak ifade edilmektedir: Liebeschuetz 2006. Bu çalışma ayrıca şu başlık altında da basılmıştır: (Liebeschuetz 2001, 1-11). Liebeschuetz'in özellikle Geç Antikçağda kent kültürünün çöküşü hakkındaki eleştirileri şurada ifade edilmektedir: (Liebeschuetz 2001, 233-38).

²⁹ Ward-Perkins 2007, 9-16.

³⁰ Giardina'nın ilk olarak İtalyanca olarak yayımlanan “Esplosione di tardoantico” başlıklı bu makalesi, daha sonra İngilizceye çevrildi. Bk. Giardina 2013, 1-23, bilhassa bk. 12.

³¹ Cameron 2014, 114.

hasa ilk iki bölümünde bu zengin mirası değerlendirmektedir. Ancak daha fazlası var. Fowden, Cambridge Üniversitesi, Sultan Kâbus İbrahimî İnançlar Kürsüsü'nde profesörlüğe atanması vesilesiyle 4 Aralık 2013 yılında verdiği bir açılış dersinde, kişisel entelektüel gelişimi üzerine epey detay vermektedir³². Bu derste Fowden, hem Cambridge ile ilişkili hem de kendi entelektüel gelişiminde belirleyici olan üç isme özel bir önem atfetmektedir. Bunların ilk ikisi Benedikten keşiş ve tarihçi David Knowles ve kilise tarihçisi ve ilahiyatçı Philip Sherrard'dır. Üçüncü isim ise, Fowden'in Doktora danışmanı Henry Chadwick'tir. Çok önemli bir Hıristiyanlık tarihçisi ve ilahiyatçısı olan Chadwick, aynı zamanda kendisini Anglikan kilise ile Katolik kilise arasındaki barışı sağlamaya da adanmıştı. 2008'de o zamanın Anglikan Kilisesi'nin başı olan Rowan Williams, Chadwick'in vefatı nedeniyle Guardian gazetesinde kaleme aldığı bir anı yazısında, onun, ekümenizmi “*uğruna ölünecek bir dava*” olarak gördüğünü nakletmektedir³³.

“Ortaçağ kilisesinin nasıl bir manevi kaynaştırma potası olduğu düşüncesini” Knowles ve Sherrard'dan tevarüs eden Fowden'in, Müslümanları Avrupa kültürü içerisine kaynaştırarak “asimile” etme programı olan “Birinci Bin Yıl” manifestosu, daha geniş bağlamda Hıristiyan ekümenizm düşüncesinin, modern dünyayı nasıl şekillendireceği konusunda tarihsel zemini yeni bir kaynaştırma potası olarak hatırlatmaktadır. Söz konusu dersinde Fowden aynı zamanda *Before and After Muhammad*'in da entelektüel tarihini anlatmasının yanı sıra, Hz. İbrahim ve Aristoteles üzerine inşa etmeye çalıştığı “Birinci Bin Yılı”, modern dünyaya bir model olarak da sunmaktadır. Fowden, modern Avrupa ve Amerika'ya hâkim olan Yahudiler, Hıristiyanlar ve Müslümanları, aynı İbrahimi gelenekten gelen dinler olarak tespit etmekte, bu dinlerin aynı zamanda “Birinci Bin Yıl” içerisinde Aristocu felsefe lensinde nasıl yeniden yorumlanmaları gerektiği meselesini tartışmaktadır. Dolayısıyla, İbrahimi ve Aristocu geleneğin modern zamanlarda sıkı Hıristiyan entelektüellerin kontrolünde nasıl yeni bir kaynaştırma potasına dönüştürülmeye çalışıldığı açıktır.

İbrahimi gelenek vurgusu ilk defa Fowden'in keşfettiği bir şey değildir. Avrupa'daki Oryantalist gelenekte temsilcileri olduğu gibi, Katolik kilisenin kurumsal din politikasında da karşılığı vardır. Ünlü oryantalist Louis Massignon, ülkesindeki göçmen Kuzey Afrikalı Müslümanları, Fransız toplumuna entegre etmek için, Hıristiyan gelenekteki Efes'in “yedi uyurları” ve Kur'an'daki Kehf suresini paylaşılan ortak değerlere dönüştürerek, 1954 yılından 1962'deki ölümüne kadar Fransa'nın kuzeybatı ucunda Brittany Bölgesi'nde Plouaret adlı bir köyde uluslararası bir hac organizasyonu yapmaya çalışmıştı³⁴. İbrahimi gelenek meselesi, 28 Ekim 1965'de zamanın papası VI. Paulus'un *Nostra Aetate* diye bilinen meşhur deklarasyonu yayınlamasıyla kurumsal bir ideolojiye dönüşmüştür³⁵. İlk iki kelimesiyle “*nostra aetate*” (zamanımızda) adlandırılan bu deklarasyon, Katolik Kilise'nin, diğer dinlerle ilişkisinde köklü bir paradigma değişikliğine gitmeyi öneriyordu. Deklarasyonun üçüncü maddesi Müslümanlarla ilişkilerin düzenlenmesinde “İbrahimi kökene” işaret etmektedir. İbrahimi gelenek, “İslam öncesi İslam'ın” uzun çizgisinde Müslümanların geçmiş bilinci içerisinde vazgeçilmez bir yere sahip olduğu kuşkusuzdur. Papalık deklarasyonunda, sadece ortak zemi-

³² Konuşma daha sonra kitaplaştırıldı. Fowden 2015.

³³ <https://www.theguardian.com/world/2008/jun/19/religion> (Erişim 21.2.2017). Henry Chadwick'in vefatıyla ilgili yazılan bütün anı yazılarında, onun kiliselerarası yakınlaşmaya (ekümenizm) verdiği önem vurgulanmaktadır.

³⁴ Hodgson 1963, 168-170.

³⁵ *Nostra Aetate*'nin tam metni Vatikan'ın web sayfasında halen bulunabilmektedir. Bk. http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_decl_19651028_nostra-aetate_en.html (Erişim: 23.2.2017).

nin bir ucuna işaret edilerek, Müslümanların kesin olarak reddettiği ve Hıristiyanların ise inançlarının temeli olan “Tanrı’nın cisimleşmesi” meselesine hiç değinilmemiş olması dikkat çekicidir.

Nostra Aetate metni aynı zamanda, “diyalog” çerçevesinde Katolik Kilise’nin kontrolünde yeni bir kaynaştırma potası yaratmayı amaçlıyordu. 1960’lı yılların temel ideolojik problemlerinden birinin komünizm olduğunu dikkate alırsak, dinlerarası diyalog meselesinin kökeninde komünizmle mücadele olduğu söylenebilir. Ancak Katolik Kilise’nin yarattığı “diyalog aşısı” 1990’lardan itibaren farklı boyut kazanmış ve Avrupa’yı dolduran Müslüman nüfusun, Hıristiyan toplum içerisinde asimilasyonu için kullanılmaya başlamıştır³⁶. Fowden, asimilasyonun kapsayıcı sosyal ve dinsel bir tavırla ilerleyebileceğini, ancak tarihsel olarak temellendirilmeden başarılamayacağını ifade etmektedir. Dolayısıyla “Birinci Bin Yıl” kavramı, tarihsel temellendirme için bir kaynaştırma dönemi işlevi de görecektir. Katolik kilisenin 1965’den sonraki diğer dinlerle ilişkiler ağındaki yeni kapsayıcı ideolojisiyle, 1970’lerin başında Geç Antikçağ gibi kapsayıcı bir historiografinin ortaya çıkmasında organik bir bağlantı kurmak mümkün değildir, hatta doğru da değildir, ancak tarih yazımının bu paradigma değişiminden dolayı olarak etkilendiğini söylemek mümkündür.

Sonuç

Sonuç olarak, Yahudiliğin yeniden yorumlandığı, Hıristiyanlığın ve İslam’ın şekillendiği bir dönem olan Geç Antikçağ veya Fowden’in “Birinci Bin Yılı”, modern dünyanın gerçek dinsel (ve kültürel) köklerinin bulunduğu bir zaman dilimi olarak tespit edilmesi dikkat çekicidir. Aynı şekilde, genel manada Geç Antikçağ ve “Birinci Bin Yıl” gibi kapsayıcı kavramlaştırmaların, öne sürdükleri tartışma konuları ve işaret ettikleri kaynak çeşitliliği dikkate alındığı zaman, tarih çalışmalarında çok farklı ufuklar açma potansiyeline sahip olduğu aşikârdır.

Ancak, tarih çalışmalarında sınırlar ötesi kültürel çalışmaların ön plana çıkarılarak, Roma, Erken Bizans ve Avrupa, İran, İslam gibi tekil kimliklerin “Geç Antikçağ” veya “Birinci Bin Yıl” gibi kaynaştırıcı kavramların içerisinde adeta eritilmesi, küresel dünyaya sunulan bir tarih yazım türü olduğu kadar, Katolik kilise ideolojisinin değişen çehresiyle de ilgilidir. Farklı siyasal tecrübeler ve kültürel geleneklere sahip olan İran dünyasını veya İslam’ın yarattığı özgün kültürel birikimi sadece Aristocu geleneğin sınırları içerisinde ele almanın özünde taşıdığı ideoloji, klasik Hellen-Roma ve Hıristiyan kültürünün sürekli yenilenmesi meselesidir. Fowden’in yaklaşımı, tarih yazımının, çağdaş siyasi veya dini gelişmelerle ilişkisini ve bu gelişmelerden nasıl etkilendiğini somut olarak bir kez daha göstermektedir.

Fowden’in önerisinin, bilhassa batıdaki rafine akademik çevrelerde “Geç Antikçağ” için yeni bir revizyon olarak ne kadar kabul göreceği zamanla ortaya çıkacaktır. Ancak işaret edilmesi gereken bir mesele de şudur: Tarihin her döneminde karşılaştığımız kaynaştırma denemeleriyle, farklılıklar önemsizleştirilmekte ve kimliklerin özgün nitelikleri değersizleştirilmektedir. Dolayısıyla dinlerin veya kültürlerin kendi tabii mecraları dışında, masa başında ortak söylemler üzerinden yapılmaya çalışılan kaynaştırma denemelerinin, “yozlaştırıcı” bir sonuca ulaşma potansiyeli de dikkat çekicidir. Diğer yandan, “Birinci Bin Yıl” kavramının değişen papalık ideolojisiyle olan kültürel akrabalığını dikkate aldığımız zaman, tarih yazıcılığında ortaya çıkan kavramları gelişmiş güzel kullanmamamız gerektiği açıktır ve metnin daha başında Le Goff dan yapılan alıntının da pek iyi ifade ettiği gibi, “tarihin dönemlendirilmesi asla yansız ve masum bir edim değildir”.

³⁶ Gerçekten de *Nostra Aetate* belgesinin yayınlanışın 50. yılında kaleme alınan bir makale, bu belgenin güncel işlevinin İslam toplumlarını ikna çabası olduğunu çok açık bir şekilde göstermektedir. Fitzgerald 2015, 31-47.

BİBLİYOGRAFYA

- Arnason, Eisenstadt – Wittrock 2005
J. P. Arnason – S. N. Eisenstadt – B. Wittrock, “Introduction: Late Antiquity As a Sequel and Counterpoint to the Axial Age”. *Axial Civilizations and World History*. Leiden (2005) 287-294.
- Augustine
Augustine, *Six Ages of the World | De Catechizandis Rudibus* (On the Catechizing of the Uninstructed). London 2000.
- Aysevener 1992
K. Aysevener, “Tarih ve Döngüsellik”. *Felsefe Dünyası* 3 (1992) 81-89.
- Aysevener 2009
K. Aysevener , “Antikçağdan Günümüze Tarih Tasarımları”. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* VIII/18-19 (2009) 3-19.
- Bentley 1996
J. H. Bentley, “Cross-cultural Interaction and Periodization in World History”. *The American Historical Review* 101/3 (1996) 749-770.
- Bowersock, Brown – Grabar 1999
G. Bowersock, P. Brown – O. Grabar, *Late Antiquity A Guide to the Postclassical World*. Cambridge 1999.
- Breisach 2009
E. Breisach, *Tarihyazını*. Çev. H. Kocaoluk. İstanbul 2009.
- Brown 1971
P. Brown, *The World of Late Antiquity*. London 1971.
P. Brown, *Geç Antikçağ Dünyası*. Çev. T. Kaçar. İstanbul 2017².
- Brown 1974
P. Brown, “Mohammed and Charlemagne by Henri Pirenne”. *Daedalus* 103 (1974) 25-33.
- Burr 1915
G. L. Burr, “How the Middle Ages got their Name”. *The American Historical Review* 20/4 (1915) 813-814.
- Cameron 2008
A. Cameron, “A. H. M. Jones and the End of the Ancient World”. Eds. David – M. Gwynn, *A.H.M. Jones and the Later Roman Empire*. Leiden (2008) 231-249.
- Cameron 2014
A. Cameron, *Byzantine Matters*. Princeton 2014.
- Cosmo – Maas 2018
N. D. Cosmo – M. Maas, *Empires and Exchanges in Eurasian Late Antiquity, Rome, China, Iran and the Steppe, ca. 250-750*. Cambridge 2018.
- Daniel 1960
N. Daniel, *Islam and the West The Making of an Image*. Oxford 1960.
- Daryaee 2016
T. Daryaee, “The Limits of Sasanian History: Between Iranian, Islamic and Late Antique Studies”. *Iranian Studies* 49/2 (2016) 193-203.
- Durgun 2013
F. Durgun, “Rönesans’tan 19. Yüzyıla Avrupa Tarih Yazımında İlerleme Fikri, Dönemselleştirme ve Orta Çağ Avrupa Tarihi Algısı”. *İnsan ve Toplum* 3/6 (2013) 283-304.
- Fitzgerald 2015
M. L. Fitzgerald, “The Relevance of *Nostra Aetate* in Changed Times, Developments in the Last Decade”. *Islamochristiana* 41 (2015) 31-47.
- Fowden 1993
G. Fowden, *Empire to Commonwealth: Consequences of Monotheism in Late Antiquity*. Princeton 1993.
- Fowden 2004
G. Fowden, *Quşayr ‘Amra: Art and The Umayyad Elite in Late Antique Syria*. California 2004.
- Fowden 2014
G. Fowden, *Before and After Muhammad*. New Jersey 2014.
- Fowden 2015
G. Fowden, *Abraham or Aristotle? First Millenium Empires and Exegetical Traditions*. Cambridge 2015.
- Fowden 2016
G. Fowden, “Gibbon on Islam”. *English Historical Review* CXXXI/549 (2016) 261-92.

- Giardina 2013 A. Giardina, "Explosion of Late Antiquity". Ed. A. Cameron, *Late Antiquity on the Eve of Islam*. Ashgate (2013) 1-23.
- Gözeler 2012 E. Gözeler, "Corpus Coranicum Projesi: Kur'an'ı Geç Antik Döneme Ait Bir Metin Olarak Okumak". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53/2 (2012) 219-253.
- Hodgson 1963 M. G. S. Hodgson, "Louis Massignon". *History of Religions* 3/1(1963) 168-170.
- Inglebert 2016 H. Inglebert, "Peter Brown: Etten ve kandan bir tarih". Ed. V. Sales, *Tarihçiler*. Çev. E. Bildirici. İstanbul (2016) 447-465.
- James 2008 E. James, "The Rise and Function of the Concept 'Late Antiquity'". *Journal of Late Antiquity* 1/1 (2008) 20-30.
- Johnson 2012 S. F. Johnson, *The Oxford Handbook of Late Antiquity*. Oxford 2012.
- Jones 1964 A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602 A Social, Economic and Administrative Survey*. Oxford 1964.
- Kaçar 2009 T. Kaçar, "Roma'dan Sonra Akdeniz Dünyası ve Pirenne Tezi". *Doğu Batı* 50 (2009) 169-185.
- Kafesoğlu 1984 İ. Kafesoğlu, "Türk Tarihinde Çağlar Meselesi". *Türk Kültürü* 254 (1984) 343-353.
- Kalın 2016 İ. Kalın, *Ben, Öteki ve Ötesi, İslam-Batı İlişkileri Tarihine Giriş*. İstanbul 2016.
- Karabela 2015 M. Karabela, "Review of Before and After Muhammad: The First Millennium Refocused". *Studies in Religion/Sciences Religieuses* 44/2 (2015) 289-90.
- Le Goff 2016 J. Le Goff, *Tarihi Dönemlere Ayırmak Şart mı?* Çev. A. Berktaş. İstanbul 2016.
- Liebeschuetz 2001a J. H. W. G. Liebeschuetz, "The Uses and Abuses of the Concept of 'Decline' in Later Roman History". Ed. L. Lavan, *Recent Research in Late Antique Urbanism* (2001) 233-238.
- Liebeschuetz 2001b J. H. W. G. Liebeschuetz, "Late Antiquity and the Concept of Decline". *Nottingham Medieval Studies* 45 (2001) 1-11.
- Liebeschuetz 2004 J. H. W. G. Liebeschuetz, "The Birth of Late Antiquity". *Antiquite Tardive* 12 (2004) 257-258.
- Liebeschuetz 2006 J. H. W. G. Liebeschuetz, "Late Antiquity, the Rejection of 'Decline' and Multiculturalism". Ed. W. Liebeschuetz, *Decline and Changes in Late Antiquity. Religion, Barbarians and their Historiography*. Ashgate 2006.
- Liebeschuetz 2008 J. H. W. G. Liebeschuetz, "A. H. M. Jones and the Later Roman Empire". Ed. D. M. Gwynn, *A.H.M. Jones and the Later Roman Empire*. Leiden (2008) 250-269.
- Lucian. Lucianus, *How to Write History*. Ed. K. Kilburn, London - Massachusetts 1959.
- Markus 2009 R. Markus, "Between Marrou and Brown: Transformations of Late Antique Christianity". Eds. P. Rousseau – M. Papoutsakis, *Transformations of Late Antiquity, Essays for Peter Brown*. Ashgate (2009) 1-13.
- Marrou 1977 H. I. Marrou, *Décadence Romaine ou antiquité Tardive?* Paris 1977.
- Momigliano 1986 A. Momigliano, "The Disadvantages of Monotheism for a Universal State". *Classical Philology* 81/4 (1986) 285-297.

- Mommsen 1942 T. E. Mommsen, "Petrarch's Conception of the 'Dark Ages'". *Speculum* 17/2 (1942) 226-242.
- Morony 2008 M. G. Morony, "Should Sasanian Iran be included in Late Antiquity". *E-Sasanika* 6 (2008) 1-8.
- Neuwirth 2013 A. Neuwirth, "Locating the Qur'an in the Epistemic Space of Late Antiquity". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 54/2 (2013) 189-203.
- Nicholson 2018 O. Nicholson (ed.), *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*. Oxford 2018.
- Obolensky 1971 D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth, Eastern Europe 500-1453*. New York 1971.
- Pirenne 1937 H. Pirenne, *Mahomet et Charlemagne*. Paris & Bruxelles 1937.
- Pirenne 1939 H. Pirenne, *Mohammed and Charlemagne*. Trans. B. Miall. New York 1939.
- Pirenne 1984 H. Pirenne, *Hız Muhammed ve Charlemagne*. Çev. M. A. Kılıçbay. Ankara 1984.
- Pocock 2001-2015 J. G. A. Pocock, *Barbarism and Religion* I-VI. Cambridge 2001-2015.
- Riegl 1901 A. Riegl, *Die spätromische Kunst-industrie nach den Funden in Österreich-Ungarn*. Viyana 1901.
- Riegl 1985 A. Riegl, *Late Roman Art Industry*. Trans. R. Winkes. Roma 1985.
- Rostovtzeff 1926 M. I. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Roman Empire*. Oxford 1926.
- Roussou 2009 P. Roussou, *A Companion to the Late Antiquity*. Oxford 2009.
- Trombley 1995 F. Trombley, "Review: Empire to Commonwealth: Consequences of Monotheism in Late Antiquity by Garth Fowden". *The International History Review* 17/1 (1995) 107-109.
- Ward-Perkins 2007 B. Ward-Perkins, "The Making of Late Antiquity". Eds. J. Drinkwater – B. Salway, *Wolf Liebeschuetz Reflected, Essays Presented by Colleagues*. London (2007) 9-16.

Elektronik Kaynaklar

- theguardian.com Kullanılan Kaynak:
<https://www.theguardian.com/world/2008/jun/19/religion>
(Erişim 21.2.2017).
- vatican.va Kullanılan Kaynak:
http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vatii_decl_19651028_nostra-aetate_en.html (Erişim: 23.2.2017)
- youtube.com Kullanılan Kaynak: https://www.youtube.com/watch?v=j4Wi4_oWo_U
(Son erişim 22.01.2017).